

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У РОЗВИТКУ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1905 – 1917 рр.)

У статті досліджується участь православного духовенства у розвитку кооперативного руху 1905 – 1917 рр., що став одним із важливих чинників реформування соціально-економічних структур Російської імперії на шляхах трансформації існуючих феодальних відносин у капіталістичні. Висвітлено основні тенденції розвитку, організаційні форми, напрямки та наслідки діяльності кооперативного руху в Наддніпрянській Україні під проводом православного духовенства. Зроблено висновок про позитивний вплив священно- і церковнослужителів не тільки на економічну розбудову сільських господарств (розширення селянського землекористування і землеволодіння, певне поліпшення якості ґрунтів, агро- і зоотехніки, збільшення виробництва сільгосппродукції), а культурно-просвітницьку та національно-виховну сфери життя. Отже, кооперація мала певне морально-етичне, навіть цивілізаційне значення, бо сприяла підвищенню громадянської активності та свідомості селян, моральності, взаємовиручки, тобто гуманних, цивілізованих стосунків між людьми. Українська кооперація стала самобутнім виразником соціальної справедливості.

Ключові слова: кооперативний рух, селянство, православне духовенство, гуманна співпраця, Наддніпрянська Україна.

Предметом исследования статьи является роль православного духовенства украинских епархий РПЦ в развитии кооперативного движения Надднепроянской Украины на протяжении 1905–1917 гг. В работе освещены основные тенденции развития, направления и последствия кооперативного движения под опекой православного духовенства. Сделан вывод о позитивном влиянии священно- и церковнослужителей не только на экономический рост сельскохозяйственного производства, но и культурно-просветительскую и национально-воспитательную сферы жизни. Кооперация имела морально-этическое и даже цивилизационное значение т. к. способствовала усилению гражданской позиции крестьян, моральности, взаимовыручки, т. е. гуманных, цивилизованных отношений между людьми. Украинская кооперация стала своеобразным выразителем социальной справедливости.

Ключевые слова: кооперативное движение, крестьянство, православное духовенство, гуманное сотрудничество, Надднепроянская Украина.

The role of the Orthodox clergy in the developing of the cooperative movement in 1905 – 1917 is investigated in the article. This movement became one of the most important factors of the reforms in social and economic structures of the Russian Empire by transforming existing feudalism into capitalism. The author shows the main development tendencies, organizational forms, areas and effects of the cooperative movement's work in Naddniprianska Ukraine under the direction of the Orthodox clergy in 1905-1917. The author proves the conclusion that clergymen had a positive impact not only on economic developing of agriculture (enlargement of rural land use and landowning, improvement of the quality of soil, farming and zoo equipment, increasing of production of agricultural products), but also on educational, cultural and national field of social life. So the cooperation had moral, ethical and even civilized meaning, because it helped to increase social activity and consciousness of peasants, morality and mutual assistance, in other words humane and civilized relations between people. Ukrainian cooperation became the original voice of social justice.

Key words: the cooperative movement, peasantry, the Orthodox clergy, humane collaboration, Naddiprianska Ukraine.

Постановка проблеми. Актуальність розвідки обумовлена вирішенням сучасних економічних проблем, можливістю використання досвіду кооператорів початку ХХ ст. у розбудові свідомого громадянського суспільства та недостатнім ступенем наукової розробки участі православного духовенства у кооперативному русі зазначеного періоду.

Сучасна кризова ситуація вимагає пошуку різних форм соціального захисту населення, які ґрунтуються на принципах гуманної співпраці – кооперації. Світовий досвід кооперативного руху яскраво свідчить, що можливості індивідуального виробника-власника, найбільш ефективно реалізуються у різних формах спілкової діяльності. Саме вона дозволяє індивідуальному виробникові максимально використовувати свої ресурси і мати додаткову вигоду від спільно здійснюваних операцій на різних стадіях процесу виробництва. Тому, кооперативна модель сільського господарства має всі можливості для стимулювання сучасного розвитку сільського господарства України.

На початку ХХ століття кооперативний рух набув неабиякої популярності. Активну участь у процесі кооперації села, на замовлення державної влади, брало православне духовенство українських епархій РПЦ. Діяльність кооперативів не обмежувалася лише економічною сферою. Вони здійснювали значний вплив на суспільне життя шляхом культурно-просвітницької, національно-виховної та інших форм роботи. Це дає нам нагоду розглядати кооперативний рух Наддніпрянщини на початку ХХ ст. як безцінний позитивний досвід минулих поколінь у розбудові інститутів громадянського суспільства, і зокрема, ролі православного духовенства у розвитку самодіяльних господарських організацій.

Аналіз актуальних досліджень із соціально-економічної історії України, свідчить, що участь православного духовенства у кооперативному русі на початку ХХ століття залишається однією з маловідомих науковому загалу сторінок історії України. У радянський період зазначені питання розглядалися з позицій антиклерикалізму. Побіжне відображення ці проблеми знайшли у монографіях істориків діаспори О. Лотоцького [16], А. Карташева [12], І. Власовського [2] та ін.

У працях сучасних українських дослідників Г. Надтоки [18], Н. Шип [30], С. Гладкого [4;5], Ю. Присяжнюка [21], Т. Кузнець [14] роль православних священно- і церковнослужителів у розвитку кооперативного руху Наддніпрянської України протягом 1905–1917 рр. висвітлюється лише частково. Зафіксований фактичний матеріал окремих публікацій І. Фаренія [27], Л. Баженова [1], Б. Кузіни [13], Ф. Ленченко [15] не в повному обсязі розкриває окреслену тему і т. ч. засвідчує наукову та пізнавальну новизну пропонованого дослідження.

Мета дослідження – висвітлити основні тенденції розвитку, організаційні форми, напрямки й наслідки діяльності кооперативного руху Наддніпрянської України за участі православного духовенства 1905–1917 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена демократизацією суспільства і, відповідно, створенням кращих умов для розвитку мережі сільськогосподарських товариств та спілок. Верхній хронологічний рубіж пов'язаний із завершенням процесу становлення кооперативного руху і початком революційних подій, які внесли якісні зміни у характер розвитку кооперації.

Виклад основного матеріалу. Економічний розвиток Російської імперії початку ХХ століття призвів до різкого зростання промисловості й торгівлі, що негативно вплинуло на розвиток дрібних селянських господарств, виробництво яких і надалі носило натуральний характер. Перехід економіки на ринкові відносини, що ускладнили життя малозабезпечених верств населення, вимагав державного регулювання. В умовах розорення і зубожіння селян, зростання недоїмок і поширення селянського невдоволення кооперативні ідеї повинні були допомогти створенню міцного середнього стану на селі, а також забезпечити його соціальний спокій та пом'якшити соціальну напругу.

Запозичуючи зразки західноєвропейських держав (Англії, Франції, Німеччини) щодо кооперації, частина незаможних і середньозаможних селян, рятуючись від злиднів, створила мережу різного роду спілок.

Державна влада організаційно та фінансово намагалася регулювати рух утворення кредитних товариств, ощадно-позичкових кас і споживчих кооперативів. Офіційні кола пояснювали це невідповідністю селян до проведення кредитних операцій та відсутністю достатньої кількості освічених керівників, некомпетентністю місцевої влади.

На законодавчому рівні розвиток кооперації в Російській імперії було підтримано прийнятим у 1904 р. новим «Положенням про установи дрібного кредиту», виданням статутів кредитних товариств (1905 р., 1911 р.), положень про кооперацію. За новими законами відділення державного банку – Управління у справах дрібного кредиту – надавало позики новоутвореним товариствам. На місцях створювалися губернські комітети (присутствія) у справах дрібного кредиту на чолі з губернатором, що розглядали клопотання про їх відкриття і видавали позики за казенний кошт. Діяльність товариств базувалася на чітко виписаних статутах. Тільки офіційно зареєстровані на підставі статуту товариства мали право одержати позику на стартовий капітал, отримуючи статус юридичної особи [19, с. 1]. У 1906 р. кількість кооперативів, які отримали позику державного банку становила 3 тис. Близько 4 тис. товариств

не були зареєстровані за законом, не мали ради правління і керувалися волосним писарем без прав отримання позики на стартовий капітал [22, с. 2]. У цьому випадку стартовий капітал дарували, а частіше позичали особи, які ставали опікунами (тобто попечителями) товариства [23, с. 2]. Оскільки сільські товариства, об'єктивно, не могли отримати гроші на відкриття справи в дар або знайти собі багатого попечителя, суму стартового капіталу можна було одержати через позику державного банку. В цій справі неможливо було обійтись без «більш-менш інтелігентного» місцевого духовенства.

За даними перепису 1897 р., православне духовенство українських епархій РПЦ складало 0,41% від загальної кількості населення [5, с. 25]. Загальноімперські показники складу священнослужителів у 1905 р. становили 0,5% [25, с. 2]. У 1917 р. біле духовенство українських епархій РПЦ налічувало у своїх рядах більше 21 тис. служителів культу [11, с. 243]. Зважаючи на те, що більшість населення становили селяни (77,1%) [25, с. 2], а співвідношення загальноосвітнього рівня населення на прикладі 5 українських епархій було таким: Полтавська губернія – 16,9 %, Чернігівська – 18,4%, Подільська – 15,5%, Київська – 18,1%, Волинська – 17,9% [24, с. 1–2], розміри церковного апарату засвідчують його великі потенційні можливості у сфері впливу на малодосвідчене населення українських епархій РПЦ із характерним сакральнo-релігійним світосприйняттям сільських жителів.

В умовах незадовільного фінансування духовенства сільські пастирі могли допомогти собі й громадянам у боротьбі з реаліями повсякденності широким кооперативним рухом, бо вдосконалення життя суспільства сприяло вирішенню і власних економічних проблем. Необхідно відзначити, що на початку ХХ століття нестачу засобів до життя середньостатистичне біле духовенство поповнювало працею на церковному полі або зборами за виконання треб, що «були схожими на здирицтво» [29, с. 99]. У 1906 р. показова роль господарської діяльності православного духовенства була малозначимою та невагомою. Так, у 44 губерніях Європейської Росії з 1 670 194 десятин церковних земель доходність останніх становила лише від 4 до 5% [17, с. 38].

За цих умов серед вищих ієрархів РПЦ утверджувалася думка про необхідність активізації участі православного духовенства в сільськогосподарській діяльності парафіян, яка одночасно мала сприяти збільшенню їх пастирського авторитету та зближенню пастирів із мирянами.

З 1907 р. ідея створення кооперативів набула актуальності у зв'язку з відміною заборони Синоду брати участь у діяльності цих організацій та їх керівних установ духовним особам. З 1910 р. консисторії почали циркулярно закликати духовенство до діяльної участі в них. На допомогу місцевому священику видавалися зразкові статuti різних типів спілок, популярних брошур з питань організації та ведення спілкової справи [10, с. 49]. Отже, на початку ХХ століття симбіоз пастирських і службових (чиновницьких) обов'язків духовенства коригували діяльність священиків у справі розвитку кооперації в Російській імперії.

Центрами кооперативного руху за участі духовенства Наддніпрянської України стали Чернігівщина, Полтавщина та Київщина, на Правобережжі – Поділля й Волинь. Так, рада Єпархіального братства Св. Михайла офіційно визнала повчальним наочний приклад духовенства Волинської епархії, особливо Почаївської Лаври, у справі облаштування кооперативного руху [9, с. 54]. Офіційна церковна влада Волині радила відкривати кредитні товариства на цілу парафію, які мали забезпечити її учасникам отримання позички на прийнятних для них умовах.

Діяльність заснованих товариств і спілок відповідала статутам, затвердженим губернським присутствієм. Вищим органом управління були загальні збори, що, як правило, скликалися принаймні раз на рік. Із числа спілчан збори обирали керівні органи товариства: по-перше, правління, яке здійснювало більш-менш оперативне управління поточною діяльністю каси, визначало напрями цієї діяльності на кожний наступний рік, по-друге, наглядову раду, яка контролювала діяльність правління. Так, членом Наглядової Ради Парафіївського кредитного товариства Борзенського повіту Чернігівської епархії було одноголосно обрано місцевого священика Василя Коробчанського. Поряд з іншими членами Ради у 1913 р. він перевіряв звітні

документи. Недоліки в роботі Ради правління набували широкого розголосу на загальних зборах товариства [7, с. 1].

Отже, управління товариств базувалося на принципах демократичного самоврядування. Члени правління і наглядових рад заснованих товариств працювали, в основному, на громадських засадах. Виконуючи обов'язки члена Ради, у січні 1914 р. В. Коробчанський отримав винагороду від Ради правління у розмірі 15 руб. та можливість отримати кредит у розмірі 200 рублів під заставу свого майна, визначеного ним у розмірі отриманої в кредит суми [6, с. 7–8].

Ощадно-позичкові каси видавали позики переважно на виробничі цілі (купівля землі, корів, коней, волів) [7, с. 8 зв.] тобто на розширення виробництва, що було проявом прогресу в цій галузі. Але через бідність більшість селян використовували кредит здебільшого на споживчі цілі (тобто на життя, а не на розвиток господарства). Тільки 20–25% видатків сільських господарств Наддніпрянської України були пов'язані з ідеєю розширення виробництва.

У справі відкриття кооперативних гуртків духовенство досягло високих результатів. Протягом 1910–1912 рр. у селах і містечках Подільської єпархії із 40 зареєстрованих новоутворених споживчих товариств у 11 населених пунктах ініціаторами й організаторами виступили священики, дякони, вчителі церковних шкіл та інші духовні особи [1, с. 96]. У 1909 році в Київській губернії із 120 досліджених губернським інспектором споживчих товариств членами правління у 9 товариствах були 10 священиків і в 12 товариствах – 12 дяконів і псаломщиків, а 2 священики й 3 псаломщики входили до складу ревізійних комісій. За даними Харківського комітету допомоги кооперації, за три роки (1909–1911 рр.) із 308 запитів про створення нових кооперативів 16 надійшло від священиків [4, с. 65–66].

Широко відомою була громадська діяльність на користь кооперації духовного пастиря м. Синявка. Журнал Чернігівської єпархії «Віра і Життя» подає повчальний приклад його успішних у цьому напрямі дій. Протягом 1909–1913 рр. він допоміг заснувати в м. Синявка кредитне сільськогосподарське товариство та церковнопарафіяльне братство. За п'ять років вклади селян кредитного товариства збільшилися до 200 тисяч рублів, ареал діяльності поширився з одного містечка на 22 селища (загалом – 2 тисячі осіб) [28, с. 101]. Кредитне товариство Борзенського повіту Чернігівської єпархії м. Парафіївки за півроку об'єднало такі навколишні села як Петрушівка, Терещиха, Лисогор, Туркенівка. Його членами ставали селяни, службовці, міщани і навіть дворянин [6, с. 85–90].

Окрім основної діяльності, гуртки поширювали елементарні сільськогосподарські знання. У церковній пресі знайшла відображення ідея унаочнення використання елементарних сільськогосподарських знань (штучних добрив і сортового насіння) на шкільному городі церковнопарафіяльних шкіл для широкого загалу населення [31, с. 87–93]. Із цією метою в Чернігівській єпархії були створені спеціальні курси сільського господарства для вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Звіти про їх роботу оприлюднювалися в журналі Чернігівського братства Св. Михайла «Віра і життя» і викликали жвавий інтерес громадськості [20, с. 55–75].

Агрокультурна діяльність духовенства сприяла економічному розвитку, зміцненню селянських господарств і покращанню їх добробуту завдяки запровадженню агрономічних нововведень, більш досконалих знарядь праці, поліпшених сортів насіння, підвищення професійного рівня виробників сільськогосподарської продукції.

Так, сільськогосподарська спілка м. Синявки придбала декілька жаток і молотарок, які значно полегшили селянам обробку хліба. На початку ХХ століття жатка мала пристрій для автоматичного скидання зрізаних колосків. Її механізм був простим у використанні, що зумовлювало швидке освоєння техніки та її ремонт у будь-якій кузні [8, с. 4].

Важливою стороною діяльності кооперативів була культурно-освітня робота, яка зводилася до відкриття недільних шкіл, ремісничих класів, бібліотек, читалень, народних будинків, чайних, проведення курсів і лекцій з кооперації, створення складів сільськогосподарських знарядь та машин. Члени кооперативів робили все можливе, щоб підвищити розумовий і культурний рівень як членів товариств, так і селян загалом.

Більшість кредитних організацій мали власні сільськогосподарські та книжкові склади. На складах сільськогосподарських знарядь на 1 м² площі могли зберігатися як речі релігійного шанування, книги для читальні, так і сільськогосподарські знаряддя праці, машини, посівне насіння.

Товариство м. Синявка передбачало відкриття в кожному з 22 селищ церковнопарафіяльних шкіл. Дбало воно і про добротність, видаючи грошову допомогу в разі нещасного випадку жебракам, бідним селянам та учням церковнопарафіяльних і земських шкіл. Церковна преса визнала діяльність місцевого священика сприятливою для підняття його пастирського авторитету, пробудження почуттів взаємодопомоги та взаємовиручки [28, с. 102].

На Чернігівщині товариство «містечка N», що виникло під впливом місцевого духовенства, стало центром об'єднання всіх установ: сільськогосподарського товариства, народно-просвітницького клубу з бібліотекою, чайної, пожежної дружини і навіть «басейну із здоровою водою» [26, с. 14–15].

Спроби легальної національно-культурної роботи мали місце на Полтавщині. У 1909 році в с. Старі Санжари священик А. Геращенко разом з учителем церковнопарафіяльної школи М. Іллясевичем та іншими місцевими діячами організували національно-просвітницьку роботу серед членів цього товариства [3, с. 703]. Так, у 1911 році, тут було проведено свято праці з нагоди громадських жнив. Інформацію про нього подав полтавський журнал «Хуторянин». У святі взяли участь різні верстви населення села. «Священик з косою за житниці, – писав цей журнал, – вчителька та інші інтелігенти при жвавій участі святково одягнених селян косили, жали, гребли з піснями на устах. Співали більшою частиною пісень М. Лисенка... Свято вдалося на славу. Повертаючись додому, деякі висловлювали побажання щорічно влаштовувати свято праці, більш ідеально налаштовані мріяли про виробничі артілі, про допомогу неможливим та їх загальне визнання тощо» [3, с. 703].

Таким чином, незважаючи на залежність від офіційної влади, деякі священнослужителі використовували можливість поширення через кооперацію ідеї національного виховання українського народу.

З метою розширення і зміцнення спілкового руху організувалися з'їзди духовенства, які передбачали також обмін досвідом. У Наддніпрянщині їх центром стала Чернігівська єпархія. На з'їздах вирішували такі питання, як ведення інвентарних касових книг та ділового листування, складання річних звітів і протоколів. Видавалася значна кількість зразкових статутів різних типів спілок, популярних брошур з питань організації спілкової справи [23, с. 2].

На Поділлі у 1911–1912 рр. набули значного розвитку збори діячів сільськогосподарських осередків, організовані настоятелем храму с. Гуків отцем О. Маричевим. Так, 10 лютого 1911 року на великій нараді, в якій взяли участь представники Гуківського, Мар'янівського, Жабинецького, Збрижського, Сокириницького, Чаговецького, Білецького, Чорнянського споживчих товариств було вирішено об'єднати вісім кооперативів.

Вивчення досвіду кооперативної роботи європейських країн стало однією з форм організації та розвитку кооперативного руху. У 1912 р. у складі делегації активістів священик М. Ковальчук взяв участь у закордонній поїздці з метою вивчення діяльності кооперативів Англії, Німеччини та Бельгії. Результатом вояжу стала стаття пастиря, надрукована в журналі «Економічний листок», що з інтересом вивчалася багатьма кооператорами Подільського краю [1, с. 98].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Незважаючи на тиск із боку влади, РПЦ в особі окремих представників духовенства, використовуючи свої знання, вміння і статус, відповідним чином впливала на розвиток громадського життя та свідомості. Громадянський рух духовенства вилився в розширення економічного розвитку господарств через створення кооперативів і спілок, що надавали елементарні сільськогосподарські знання й були здатні полегшити реалії капіталістичного розвитку. Об'єднання фізичних зусиль, матеріальних і фінансових засобів селян під керівництвом і наглядом духовенства мало своїм наслідком деяке розширення селянського землекористування й землеволодіння, певне поліпшення якості ґрунтів, агро- та зоотехніки і, відповідно, збільшення виробництва в селянських господарствах

сільгосппродукції. Діяльність гуртків поширювалась і на культурно-освітню сферу життя громад. Вони робили все можливе, щоб піднести розумовий і культурний рівень як своїх членів, так і цілої селянської маси. А засади самоврядування сприяли згуртуванню мешканців сільських громад у свідомі соціальні спільноти, утвердженню громадянських почуттів, взаємної поваги та підтримки. Економічно кооперація мала певне морально-етичне, навіть цивілізаційне значення, бо сприяла підвищенню моральності, ощадливості, тверезості, громадської свідомості селян, взаємовиручки, тобто гуманних, цивілізованих стосунків між людьми. Тому сьогодні, в умовах нового етапу економічної, культурної та національно-виховної модернізації України, і далі буде значно поживляватися зацікавленість у кооперативному русі, а зокрема участі в ньому православного духовенства українських епархій РПЦ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. В. *Сприяння православного духовенства в організації, розбудові та становленні Подільської споживчої кооперації в кінці XIX – на початку XX ст.* / Л. В. Баженов, Б. С. Кузіна // *Церква і держава у служінні народам: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 4 листопада 2005 р.* – Хмельницький, 2006. – С. 96–100.
2. Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви* / І. Власовський. – Нью-Йорк – Бавнд Брук – Київ, 1998. – Т. 3. – 387 с.
3. Геращенко А. *Старосенжаровское сельхозтоварищество* / А. Геращенко // *Хуторянин.* – 1911. – № 28. – С. 703–709.
4. Гладкий С. *Православна церква і правова культура українського суспільства на початку XX століття* / С. Г. Гладкий // *Влада і церква в Україні (перша половина XX ст.): зб. наук. пр.* – Полтава, 2000. – С. 55–74.
5. Гладкий С. О. *Релігійна освіта в Україні (перша половина XX століття): зб. наук. пр.* / С. О. Гладкий. – Полтава, 1997. – С. 88.
6. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 1. – 100 арк.
7. ДАЧО. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 2. – 33 арк.
8. *Жатвенная машина* // *Почаевские известия.* – 1907. – № 92. – С. 4.
9. *Журнал Совета Епархиального братства св. Михаила, князя Черниговского* // *Вера и Жизнь.* – 1912. – № 3–4. – С. 48–64.
10. *Как устроить в деревне кредитное товарищество* // *Руководство для сельских пастырей.* – 1911. – № 2. – Т. 1. – С. 49–50.
11. *Історія релігії в Україні: навч. посіб.* / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Знання, КОО, 1999. – 735 с.
12. Карташев А. В. *Очерки по истории Русской Церкви* / А. В. Карташев. – Париж: YMCA-PRESS, 1959. – Т. 2. – 576 с.
13. Кузіна Б. С. *Роль релігійних громад у розвитку подільської кооперації в XIX – XX ст.* / Б. С. Кузіна // *Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти: зб. пр. міжнар. наук. конф., 14–15 березня 2003 р.* – Хмельницький, 2003. – С. 53–56.
14. Кузнець Т. В. *Сільське парафіяльне духовенство Київської епархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття* / Т. В. Кузнець. – Умань, 2013. – 463 с.
15. Ленченко Ф. *Кооперація на Всеросійській виставці промисловості та сільського господарства (Київ, 1913 р.)* / Ф. Ленченко // *Гілея: зб. наук. праць.* – К., 2013. – Вип. 73. – С. 19–20.
16. Лотоцький О. *Сторінки минулого* / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. 1. – 196 с.
17. Мальшев А. *Как надо хозяйничать духовенству, чтобы улучшить своё и крестьянское благосостояние. Сельское хозяйство духовенства в связи с аграрным вопросом и великой войной* / А. Мальшев. – Пермь, 1916. – 45 с.
18. Надтока Г. М. *Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект* / Г. М. Надтока. – К., 1998. – 271 с.
19. *Нові закони про товариства і спілки* // *Громадська думка.* – 1906. – № 66. – С. 1.
20. *Отчёт о курсах сельского хозяйства для учителей церковно-приходских школ Черниговской епархии, бывших в хуторе Николаевском, Новгородсеверского уезда, при 2-м Черниговском епархиальном женском училище, в июле 1913 г.* // *Вера и жизнь.* – 1913. – № 22. – С. 55–75.
21. Присяжнюк Ю. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.
22. *Про сільську кооперацію* // *Громадська думка.* – 1906. – № 89. – С. 2.
23. *Про сільську кооперацію* // *Громадська думка.* – 1906. – № 91. – С. 2.
24. *Россия в цифрах. Грамотность населения* // *Киевлянин.* – 1905. – № 284. – С. 1–2.
25. *Россия в цифрах. Распределение населения по сословиям* // *Киевлянин.* – 1905. – № 283. – С. 2.
26. *Скромные отклики на современные запросы. (Итоги недавнего прошлого и перспективы ближайшего будущего)* // *Отклики сельских пастырей для духовенства и мирян.* – 1908. – № 4. – С. 9–16.

27. Фареній І. А. Православне духовенство в кооперативному русі початку ХХ ст. / І. А. Фареній // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2004. – С. 40–42.
28. Хроника местной жизни. По епархии // Вера и Жизнь. – 1913. – № 21 – С. 94–103.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 20. – 102 арк.
30. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (початок ХХ ст.) / Н. А. Шип. – К., 1995. – 65 с.
31. Школьные огороды при церковно-приходских училищах // Вера и жизнь. – 1916. – № 1–2. – С. 87–93.